

Katarzyna KĄCKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie

Znaki przeszłości – materialne formy pamięci we współczesnej przestrzeni publicznej

Signs of the Past – Material Forms of Memory in Contemporary Public Space

• Abstrakt •

Organizacja przestrzeni publicznej jest jedną z najstarszych i najskuteczniejszych metod komunikowania w procesie zarządzania przeszłością przez państwo. Pamięć o ważnych dla wspólnoty wydarzeniach sygnalizowana jest przez swoiste etykietowanie związanych z nimi miejsc. Tym samym przestrzeń stanowi zapis kolejnych toczących się w jej ramach wydarzeń. Jest także miejscem – areną – w którym odbywają się konkretne rytuały pamięci, np. obchody kolejnych historycznych rocznic. W ten sposób przestrzeń publiczna może doskonale służyć promowaniu określonych wartości i postaw społecznych. Celem studium jest analiza wybranych sposobów aktywizacji pamięci w przestrzeni publicznej, ukazanej w trzech wymiarach. Pierwszym z nich jest stawianie pomników, obelisków, sadzenie drzew, oznaczanie tablicami istotnych historycznie terenów. Kolejnym jest opieka i odpowiednie zagospodarowanie takich miejsc jak cmentarze, zbiorowe mogiły, miejsca kaźni lub pola walk. Trzecim sposobem jest wreszcie nazywanie obiektów, ulic, parków, placów, skwerów, mostów, instytucji publicznych na cześć historycznych wydarzeń oraz ich uczestników.

Słowa kluczowe: postpamięć; polityka historyczna; przestrzeń symboliczna; pomniki

• Abstract •

Arrangement of public space is one of the oldest and most effective methods a state can use to communicate its message in the process of managing its past. Memory of events important for the community is signaled by particular “labeling” of locations associated with them. Thus a given space becomes in fact a record of consecutive events taking place within it. It is also a place – an arena – where specific rituals of remembrance take place, such as celebrations of historical anniversaries. In this way, public space can serve to promote specific values and social attitudes. The aim of this paper is to analyze the selected ways in which memory can be activated in the public space, across three dimensions. The first such dimension consists in putting up monuments or obelisks, planting trees, placing commemorative plaques in historically significant locations. The second is the care shown for and appropriate spatial development of sites such as cemeteries, collective graves, places of execution, or battlefields. Finally, the third dimension is the naming of objects, streets, parks, squares, plazas, bridges, or public institutions to honor certain historical events and their participants.

Keywords: postmemory; politics of history; symbolic space; monuments

Przestrzeń publiczna jest miejscem, gdzie przeszłość ujawnia się w sposób szczególnie wyrazisty. Nawet jeśli na co dzień bywa traktowana jako tło życia społecznego, to w istocie stanowi jeden z najważniejszych obszarów kształtowania i przekazywania pamięci zbiorowej. To tu materializują się wydarzenia historyczne, losy jednostek i całych wspólnot, a także wartości, które uznano za godne zachowania i przekazywania następnym pokoleniom. Znaki przeszłości – pomniki, obeliski, tablice, nazwy ulic, cmentarze, miejsca kaźni, pola bitew, a także świadomie zachowane ruiny oraz fragmenty dawnej infrastruktury i wreszcie drzewa posadzone ku pamięci konkretnych osób – tworzą szczególną warstwę tkanki przestrzennej, dzięki której historia staje się częścią codziennego doświadczenia. Jednocześnie podlegają one ewolucji. To, co do niedawna wydawało się trwałym i oczywistym elementem krajobrazu, dziś coraz częściej staje się przedmiotem sporów, kampanii społecznych oraz decyzji administracyjnych. W ten sposób przestrzeń publiczna ujawnia swój dynamiczny charakter – jest nie tylko tłem życia zbiorowego, lecz także polem, na którym różne grupy starają się utrwalić własne rozumienie historii.

Przekaz pamięci w przestrzeni publicznej ma charakter wielowymiarowy. Po pierwsze, wiąże się z fizyczną obecnością śladów przeszłości, które w trwały sposób wpisują się w krajobraz. Po drugie, przybiera postać rytuałów, w czasie których przestrzeń publiczna staje się miejscem obchodów, zgromadzeń i uroczystości. Po trzecie wreszcie, funkcjonuje dzięki praktykom codziennego użytkowania – korzystaniu z ulic, budynków i instytucji, których nazwy upamiętniają osoby lub wydarzenia ważne dla wspólnoty. Materialne formy pamięci nie ograniczają się przy tym do monumentalnych założeń, wznoszonych odsłowień i odsłanianych podczas uroczystych ceremonii. Równie istotne są ich dyskretne przejawy, często wkomponowane w infrastrukturę: niewielkie tabliczki na fasadach kamienic, informacje na przystankach komunikacji miejskiej, drobne interwencje artystyczne w bramach i podwórkach. To one wprowadzają przeszłość w rutynowe doświadczenie, sprawiając, że pamięć staje się elementem przemieszczania, oczekiwania i załatwiania spraw. Nie zawsze przyciągają uwagę, ale pozostają stale obecne, tworząc gęstą, choć niejednorodną, warstwę odniesień do minionych wydarzeń. Dzięki temu przestrzeń publiczna funkcjonuje jako swoisty „tekst”, który można odczytywać, interpretować i kwestionować (Nora, 1989, ss. 12–18).

Znaki przeszłości nie powstają jednak w sposób spontaniczny. Stanowią rezultat decyzji podejmowanych przez instytucje publiczne, samorządy, organizacje społeczne i coraz częściej oddolnie, przez obywateli. Są efektem selekcji, w ramach której niektóre aspekty przeszłości uznaje się za kluczowe. Równie istotne jak to, co zostaje upamiętnione, jest to, co nie znajduje swojego miejsca w przestrzeni – przemilczenia, pominięcia i brak materialnych śladów również wpływają na sposób, w jaki

społeczeństwo organizuje swoją pamięć. Wybranim elementom przeszłości nadaje się uprzywilejowany status, podczas gdy inne doświadczenia zostają zepchnięte na margines lub całkowicie wymazane z widocznego krajobrazu (Pochwałą zapomnienia...).

Warto podkreślić, że przestrzeń publiczna nie stanowi neutralnego tła dla uobecniającej się za jej sprawą przeszłości. Jest ona wytwarzana w rezultacie procesów społecznych i politycznych, a jej symboliczna organizacja odzwierciedla relacje władzy, dominujące hierarchie wartości oraz mechanizmy wykluczenia i inkluzji. Umieszczenie śladów przeszłości w centralnych punktach miast, na placach, przy instytucjach publicznych lub w przestrzeniach peryferyjnych wpływa na widzialność oraz znaczenie społeczne historii. Tym samym również formy upamiętniania uczestniczą w procesie porządkowania przestrzeni symbolicznej, wskazując, które narracje historyczne są uznawane za godne uhonorowania, a które pozostają marginalizowane lub nieobecne. Istotnym aspektem jest również temporalny wymiar materialnych znaków przeszłości. Funkcjonują one w długoterminowej perspektywie, często przekraczając granice jednego pokolenia. Ich obecność wpływa na sposób, w jaki przeszłość jest transmitowana kolejnym generacjom, nie tylko za pośrednictwem formalnych kanałów edukacyjnych, lecz także przez codzienne doświadczenie przestrzeni. Kontakt z nimi ma charakter rutynowy i nierzadko nieuświadomiony, co sprawia, że ich oddziaływanie symboliczne może być szczególnie trwałe. Jednocześnie ich ciągła obecność sprzyja procesom naturalizacji określonych narracji historycznych, które z czasem mogą być postrzegane jako oczywiste (Musil, 1986, s. 320).

Celem artykułu jest analiza wybranych współczesnych materialnych form pamięci jako funkcjonalnych nośników komunikatu o minionych wydarzeniach, postaciach, procesach oraz ich funkcji. Punkt wyjścia stanowi obserwacja, że przestrzeń publiczna nie jest neutralnym tłem dla procesów politycznych i społecznych, lecz jedną z kluczowych stref sporów o to, co i jak należy pamiętać. Rozważania te prowadzą do wyjaśnienia, jak społeczeństwa organizują relacje z przeszłością oraz w jaki sposób wpływa ona na kształt przestrzeni publicznej, dynamikę relacji wspólnotowych i procesy budowania tożsamości zbiorowej. Celem analizy nie jest wskazywanie i wartościowanie konkretnych obiektów ani rozstrzyganie sporów historycznych, lecz ukazanie mechanizmów społecznych i politycznych, które determinują ich obecność, sens oraz przemiany. Zasadniczym założeniem jest więc traktowanie pamięci jako procesu dynamicznego, podlegającego negocjacjom i konfliktom, materialne formy pamięci uznaje się zaś za jego szczególnie widoczne i trwałe przejawy.

Istotnym wymiarem pamięci zbiorowej jest jej zakorzenienie w przestrzeni – zarówno w sensie geograficznym, jak i społecznym. Utrwalanie pamięci wymaga bowiem materialnych nośników oraz zakotwiczenia w konkretnych miejscach, w których możliwe jest powtarzanie praktyk upamiętniania oraz przekazywanie

narracji kolejnym pokoleniom. Wspólne przestrzenie stanowią więc szczególnie ważne środowisko funkcjonowania pamięci zbiorowej – w nich koncentrują się instytucje, trasy codziennego przemieszczania się, miejsca uroczystości i spotkań, a więc sytuacje sprzyjające doświadczaniu przeszłości. W tym kontekście użyteczne jest rozróżnienie pamięci na zbiorową i publiczną. Pierwsza obejmuje szeroki zakres sposobów odnoszenia się do przeszłości, obecnych zarówno w instytucjach, jak i w codziennych praktykach różnych grup społecznych. Druga natomiast odnosi się do takich reprezentacji przeszłości, które uzyskują widoczność i rangę w sferze publicznej – są utrwalane przez państwo, samorządy, instytucje kultury i edukacji, a także przez media i organizacje społeczne. Obejmuje ona zarówno oficjalne formy upamiętniania (np. pomniki państwowe, narodowe dni pamięci), jak i utrwalone w przestrzeni miejskiej nazwy ulic, placów i budynków (Szacka, 2006, s. 19; Golka, 2009, s. 15; więcej: Assmann, 2015; Zerubavel, 1996, 2003).

Współczesne rozumienie przestrzeni publicznej ma charakter wielowarstwowy: stanowi ona materialną infrastrukturę, pole interakcji społecznych, a zarazem obszar oddziaływania przekazów symbolicznych, w tym upamiętnień. Oznacza to, że nie jest wyłącznie sceną neutralnych kontaktów, lecz przecięcia interesów politycznych, społecznych i kulturowych, w którym widoczne stają się hierarchie oraz wykluczenia. W tym kontekście w wymiarze fizycznym przestrzeń publiczna obejmuje miejsca powszechnie dostępne, w których różne jednostki i grupy mogą się przemieszczać, spotykać, organizować wydarzenia oraz doświadczać obecności innych (Rodrigo, 2011, s. 273; Creager-Roberts, 2011). Materialne formy pamięci stanowią więc te elementy przestrzeni publicznej, które w sposób rozpoznawalny odsyłają do określonych wydarzeń, postaci, procesów historycznych lub doświadczeń zbiorowych. Ich cechą wspólną jest to, że zostały zinterpretowane i zakomunikowane jako nośniki przeszłości, a więc istnieją nie tylko jako fizyczne obiekty, lecz również jako relewantne znaki – wskazujące, co i w jaki sposób należy pamiętać. Tego rodzaju formy można traktować jako uprzedmiotowioną pamięć, ujętą w trwałe struktury, które pozostają obecne niezależnie od zmian pokoleniowych czy ograniczonej trwałości indywidualnych wspomnień.

Warto podkreślić, jak istotne jest odróżnienie pamięci komunikowanej w debacie – w tekstach, wystąpieniach, dyskusjach publicznych – od pamięci zakodowanej w materialnych układach przestrzennych. O ile dyskursy można relatywnie łatwo modyfikować, zastępować, uzupełniać o nowe interpretacje, o tyle zmiana materialnej warstwy – wzniesienie lub usunięcie pomnika, przebudowa placu, zmiana nazwy ulicy – wymaga konkretnych decyzji politycznych, nakładów finansowych i często wiąże się z oporem części społeczeństwa. Nadaje to fizycznym formom upamiętniania szczególną wagę: stają się bardziej „oporne” na szybkie przekształcenia

niż dyskursy, a zarazem ich transformacje mają silny, widoczny efekt w krajobrazie. Materialny wymiar pamięci stanowi w związku z tym istotny wskaźnik długotrwałych zmian w polityce pamięci i tożsamości zbiorowej (Hayden, 1997, s. 227; Nora, 1989, s. 9).

Przestrzeń publiczną będziemy więc rozumieć jako sieć miejsc dostępnych szerokim kategoriom użytkowników. Obiekty pamięci są tym samym włączane w rutynowy doświadczeniowy horyzont społeczeństwa, co utrwała ich obecność w tle codziennego życia. Z drugiej strony przestrzeń ta jest miejscem organizacji uroczystości, demonstracji, obchodów rocznic i innych wydarzeń zbiorowych, podczas których materialne formy zyskują bardziej intensywne, rytualne wykorzystanie. Długotrwała ekspozycja określonych symboli i nazw „oswaja” je w świadomości mieszkańców, czyniąc z nich oczywiste punkty odniesienia, nawet jeśli pierwotna intencja polityczna związana z ich wprowadzeniem uległa zapomnieniu. Warto więc podkreślić, że relacja między organizacją przestrzeni a kształtowaniem wyobrażeń o historii ma charakter dwukierunkowy. Z jednej strony to istniejące narracje historyczne wpływają na decyzje o tym, które miejsca uznać za warte upamiętnienia, jakie pomniki wznosić i jakich patronów wybierać dla ulic czy instytucji; z drugiej – raz utrwalony układ materialnych form oddziałuje zwrotnie na użytkowników przestrzeni, sugerując im określone hierarchie ważności, kanon bohaterów i ofiar, a także podział na „nasze” i „obce” elementy przeszłości (Azaryahu, 1996, ss. 311–313).

Pamięć związana z przestrzenią ma zarówno wymiar widoczny, jak i niewidoczny. Pierwszy obejmuje fizycznie rozpoznawalne elementy – zabytkowe budynki, figury, nazwy ulic, pomniki – które jednoznacznie odsyłają do przeszłości i są wprost identyfikowane jako obiekty upamiętniające. Drugi dotyczy praktyk, zwyczajów, lokalnych rytuałów i sposobów korzystania z przestrzeni, które również transmitują pamięć o minionych wydarzeniach, choć nie są materialnymi formami w sensie ścisłym. Znaki przeszłości w przestrzeni publicznej można zatem rozumieć jako te elementy krajobrazu, które w sposób rozpoznawalny i intencjonalny odnoszą się do przeszłych wydarzeń, postaci lub procesów, a zarazem są włączone w praktyki użytkowania przestrzeni przez współczesne wspólnoty. Odróżnia je to od innych obiektów historycznych, które – choć pochodzą z minionych epok – nie zostały wprost zakomunikowane jako nośniki pamięci i funkcjonują przede wszystkim jako elementy infrastruktury lub zabudowy. Ich typologia, funkcje oraz role w kształtowaniu wyobrażeń o historii i wspólnocie politycznej umożliwiają uchwycenie, w jaki sposób przeszłość zostaje wpisana w otoczenie (więcej: Kertzer, 2008; Durkheim, 2021).

Materialne formy pamięci w przestrzeni publicznej tworzą złożony i zróżnicowany zbiór obiektów różniących się skalą, sposobem użytkowania, stopniem

instytucjonalnego umocowania oraz intensywnością symbolicznego oddziaływania. Służą one porządkowaniu empirycznie obserwowanych zjawisk, choć w praktyce granice między kategoriami często ulegają zatarciu. Na potrzeby tego opracowania wyróżniono trzy obszary form upamiętniania. Pierwszy to stawianie pomników, obelisków, sadzenie drzew, oznaczanie tablicami istotnych historycznie miejsc. Drugim jest zagospodarowanie i utrzymanie miejsc szczególnych, takich jak cmentarze, zbiorowe mogiły, miejsca kaźni lub pola walk, które często są związane z najważniejszymi, a zarazem najbardziej tragicznymi wydarzeniami w historii wspólnoty. Trzecim jest nazewnictwo przestrzenne związane z odwoływaniem się w nazwach obiektów, ulic, parków, placów, mostów, instytucji publicznych do historycznych wydarzeń oraz ich uczestników. Przedstawiona typologia nie ma charakteru zamkniętego: w praktyce wiele obiektów łączy cechy różnych kategorii, a rozwojowi technologicznemu i zmianom w kulturze pamięci towarzyszy pojawianie się nowych form, w tym hybrydowych (np. pomniki zintegrowane z mediami cyfrowymi). Pomimo tych ograniczeń wyodrębnienie konkretnych sposobów upamiętniania pozwala uchwycić podstawowe zróżnicowanie skali, funkcji i sposobów instytucjonalizacji fizycznych śladów przeszłości.

Najbardziej klasyczną, a zarazem widoczną formą materialnej pamięci w przestrzeni publicznej są pomniki i obeliski (więcej: Zaborski, 2006). Ich analiza zajmuje ważne miejsce w badaniach nad pamięcią zbiorową i polityką pamięci (więcej: Kącka, 2015). Zazwyczaj są to obiekty o znacznej skali, usytuowane w eksponowanych punktach. Upamiętniają wybrane postacie historyczne, wydarzenia, daty lub abstrakcyjne idee (np. wolność, niepodległość), sugerując ich centralne miejsce w kanonie pamięci zbiorowej. Najpopularniejszą i jednocześnie najbardziej „bezpieczną” formą upamiętniania są klasyczne pomniki figuratywne, np. posągi władców, przywódców politycznych, bohaterów wojennych (Cudny, 2011, s. 148). Coraz chętniej twórcy sięgają jednak po bardziej nieoczywiste założenia pomnikowe, obejmujące całe kompozycje przestrzenne – place pamięci, zespoły rzeźbiarskie, monumentalne ściany, elementy wodne i zieleni. Odchodzi się od wyłącznie heroicznej, jednoznacznej ikonografii w stronę rozwiązań bardziej abstrakcyjnych, symbolicznych i interaktywnych, które angażują odbiorcę poprzez ruch, dźwięk, światło lub możliwość indywidualnego wyboru ścieżki zwiedzania. Takie ujęcie sprzyja nie tyle przekazaniu jednej ustalonej interpretacji historii, ile raczej tworzeniu warunków do refleksji, empatii i krytycznego namysłu nad przeszłością.

Pomniki są ściśle powiązane z rytuałami życia publicznego: pełnią funkcję centralnych punktów uroczystości rocznicowych, ceremonii państwowych, składania wieńców i zniczy. W tym sensie ich znaczenie nie ogranicza się do warstwy materialnej, lecz zostaje wzmocnione przez powtarzalne praktyki, w których biorą

udział przedstawiciele władz, organizacje społeczne i obywatele. Położenie pomników, ich dostępność i widoczność, a także sposób organizacji otoczenia (np. ławki, zieleń, oświetlenie) wpływają na to, czy dany obiekt staje się integralną częścią codziennego doświadczenia mieszkańców, czy pozostaje przede wszystkim miejscem okazjonalnych ceremonii. Pomniki stają się też często przedmiotem szczególnie intensywnych sporów i przekształceń (np. dekomunizacja przestrzeni publicznych w Europie Środkowo-Wschodniej lub usuwanie pomników kolonialnych i rasistowskich w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej). Akt demontażu lub przeniesienia pomnika z miejsca centralnego do mniej eksponowanego (np. do muzeum lub tzw. parku pomników) bywa interpretowany jako symboliczna zmiana hierarchii pamięci, odzwierciedlająca nową ocenę przeszłości i nowych bohaterów zbiorowych. Pomniki cechuje więc wysoki stopień instytucjonalnego umocowania: są projektowane, finansowane i utrzymywane głównie przez instytucje publiczne, co odróżnia je od wielu form oddolnych (więcej: Ochman, 2010; Adams & Guttel-Klein, 2022).

W obrębie kategorii pomników coraz częściej uwzględnia się także formy upamiętniania, które wykraczają poza klasyczne ujęcia rzeźbiarskie i przyjmują kształt działań związanych z organizacją krajobrazu, np. sadzenie drzew oraz oznaczanie istotnych historycznie miejsc tablicami informacyjnymi wkomponowanymi w zieleń lub ciągi piesze. Formy tego rodzaju stają się ważne zwłaszcza tam, gdzie istnieje potrzeba połączenia funkcji upamiętniającej z troską o jakość życia, ekologię oraz rozwój przestrzeni rekreacyjnych. Drzewa pamięci i towarzyszące im tablice tworzą specyficzny typ pomnika rozproszonego – zamiast jednego dominującego obiektu występuje zespół elementów przyrodniczych i informacyjnych rozsianych w różnych punktach przestrzeni publicznej.

Sadzenie drzew jako forma upamiętnienia ma długą tradycję, ale w ostatnich dekadach wyraźnie zyskuje na znaczeniu, zarówno w kontekście upamiętnień lokalnych, jak i wydarzeń o szerszym zasięgu. Tworzone są więc aleje pamięci, parki tematyczne lub pojedyncze nasadzenia poświęcone konkretnym osobom bądź grupom ofiar, którym towarzyszą tablice informujące o intencji oraz kontekście historycznym. Tego typu praktyki pozwalają włączyć pamięć o przeszłości w codzienne doświadczenie miejskiej przyrody: drzewa rosną, zmieniają się wraz z porami roku, stają się elementem naturalnej przestrzeni do spacerów, rekreacji i edukacji. W odróżnieniu od klasycznych pomników, które często opierają się na reprezentacji figuralnej lub abstrakcyjnej, drzewa pamięci podkreślają wymiar odnowy i trwania, a niekiedy także nadziei i odpowiedzialności za przyszłość (więcej: Cloke & Pawson, 2008).

Nasadzenia upamiętniające wymagają decyzji instytucjonalnych (wybór lokalizacji, gatunku, formy tablicy), a jednocześnie często bazują na inicjatywach oddolnych – zgłoszeniach mieszkańców, projektach organizacji społecznych i ruchów

upamiętniających konkretne wydarzenia. Stanowią narzędzie budowania współodpowiedzialności za krajobraz: uczestnicy angażują się zarówno w akt nasadzenia, jak i w późniejsze dbanie o roślinę, co wzmacnia związek emocjonalny z miejscem i upamiętnianym wydarzeniem. W niektórych przypadkach drzewa stają się punktami spotkań, miejscami organizacji rocznicowych uroczystości o mniejszej skali niż przy dużych pomnikach, ale silnie zakorzenionych w lokalnej społeczności. Warto dodać, że rosnąca popularność tych form wiąże się m.in. z poszukiwaniem rozwiązań, które byłyby mniej konfrontacyjne i dominujące niż tradycyjne monumenty, a jednocześnie lepiej wpisywałyby się w potrzeby współczesnych przestrzeni publicznych w obszarze ekologii, rekreacji, edukacji i partycypacji społecznej. W tym sensie drzewa pamięci w przestrzeni otwartej stanowią ważne ogniwo pomiędzy klasycznymi pomnikami a oddolnymi, rozproszonymi praktykami upamiętniania, co poszerza rozumienie tego, czym w ogóle może być „pomnik” (więcej: Cloke & Pawson, 2008).

Istotne uzupełnienie tej formy upamiętniania stanowi praktyka opatrywania historycznie ważnych miejsc tablicami informacyjnymi, często o charakterze edukacyjnym, które wpisują się w szersze systemy ścieżek pamięci lub tras tematycznych. Tablice umieszcza się m.in. w miejscach dawnych budynków o istotnym znaczeniu (np. nieistniejących już synagog, fabryk, szkół, siedzib organizacji), na terenach byłych gett, obozów pracy i miejsc straceń, a także w punktach związanych z ważnymi momentami historii lokalnej. Tego typu oznaczenia pełnią kluczową rolę tam, gdzie materialne ślady przeszłości zostały w znacznym stopniu zatarte, np. budynki rozebrano, a układ urbanistyczny uległ głębokiej przebudowie. Tablice pozwalają wówczas przywrócić pamięć, tworząc swoistą warstwę informacyjną nakładającą się na współczesny krajobraz. W odróżnieniu od klasycznych pomników, które często narzucają jedną dominującą narrację wizualną, tablice informacyjne umożliwiają przekaz bardziej złożony: mogą zawierać krótkie opisy, mapy, fotografie archiwalne, cytaty ze świadectw i odwołania do innych materiałów (np. stron internetowych, aplikacji mobilnych). Zestawy takich tablic tworzą liniowe lub sieciowe trasy, które użytkownicy przemierzają indywidualnie lub w ramach zorganizowanych spacerów edukacyjnych. W ten sposób praktyka pieszej eksploracji miejsca zostaje połączona z poznawaniem jego historii, a przestrzeń publiczna przestaje być tłem dla współczesnych funkcji użytkowych i staje się również medium narracji o przeszłości.

Kolejną kategorię stanowią miejsca i krajobrazy pamięci rozumiane jako większe całości przestrzenne, w których materialne ślady przeszłości – budynki, ruiny, cmentarze, pola bitew, kompleksy obozowe – tworzą zwarte konfiguracje znaczeń. Miejsca te często są powiązane z doświadczeniami traumatycznymi, takimi jak wojny,

ludobójstwa, dyktatury, czystki etniczne, co nadaje im szczególny status moralny i polityczny. Przykłady obejmują zarówno pola bitew i cmentarze wojenne, jak i tereny byłych obozów koncentracyjnych oraz więzień politycznych przekształcone w muzea i miejsca pamięci. W odróżnieniu od pojedynczych pomników obejmują one szersze otoczenie, w którym materialne ślady przeszłości – autentyczne lub częściowo zrekonstruowane – współistnieją z infrastrukturą służącą współczesnym odwiedzającym: ścieżkami, centrami informacyjnymi, wystawami, parkingami, punktami usługowymi. Doświadczenie takich miejsc ma charakter wielozmysłowy i sytuacyjny – obejmuje nie tylko konkretne obiekty (np. pomniki, tablice), ale też układ przestrzeni, odległości, ciszę lub hałas, obecność innych zwiedzających. Tego rodzaju złożone środowiska pamięci sprzyjają zarówno zorganizowanym formom edukacji (wycieczki szkolne, przewodnicy, programy muzealne), jak i indywidualnej refleksji nad przeszłością (więcej: Nora, 1989; Assmann, 2015; Macdonald, 2009; Foote, 2003; Young, 1993).

Szczególne miejsca w tej kategorii zajmują świadomie zachowane ruiny, puste działki lub „negatywowe” ślady przeszłości – brakujące budynki, niezabudowane place, przerwane linie zabudowy – które funkcjonują jako przypomnienie o zniszczeniach wojennych, wysiedleniach i katastrofach. Tego typu nieciągłości w tkance przestrzennej są odczytywane przez lokalne społeczności jako znaki traumatycznych doświadczeń, nawet jeśli nie zawsze towarzyszą im formalne oznaczenia lub tablice. W wielu przypadkach świadome utrzymanie ruin lub pustej przestrzeni jest efektem decyzji politycznych i urbanistycznych, nakierowanych na zachowanie materialnego śladu przeszłości we współczesnym otoczeniu.

Do krajobrazów pamięci zalicza się także duże nekropolie, cmentarze wielowyznaniowe, kwatery wojenne oraz inne formy przestrzennego uporządkowania szczątków ludzkich, które odgrywają ważną rolę w kształtowaniu zbiorowych wyobrażeń o ofiarach, bohaterach i granicach wspólnoty. Sposób organizacji tych miejsc (np. układ nagrobków, wyeksponowanie symboli narodowych, obecność nazwisk lub ich brak) odzwierciedla odmienne modele upamiętniania oraz różne strategie państw w tym zakresie. Cmentarze i pola bitew są więc nie tylko miejscami żałoby i refleksji, ale też elementami międzynarodowych i wewnątrzpaństwowych miejsc pamięci.

Ostatnią z omawianych tu kategorii materialnych upamiętnień stanowi nazewnictwo przestrzenne. Nazwy ulic, placów, mostów i instytucji publicznych tworzą swoistą drobnoskalową warstwę pamięci w przestrzeni codziennego użytku. Pełnią podwójną funkcję: praktyczną (orientacja w mieście, adresy) oraz symboliczną (wskazywanie postaci, wydarzeń, dat uznanych za ważne dla wspólnoty). Dobór patronów odzwierciedla dominujące narracje historyczne i polityczne – np. przez

przewagę określonych typów bohaterów (wojskowych, polityków, ludzi kultury) lub wyraźne luki związane z marginalizacją niektórych grup (np. kobiet, mniejszości etnicznych, ofiar przemocy).

Procesy przemian ustrojowych i zmian w polityce historycznej często skutkują falami przemianowań nazw ulic, placów itp. Wymaga to działań administracyjnych, ale też pociąga za sobą konieczność adaptacji użytkowników (nowe tablice, zmiana adresów, aktualizacja map), w związku z czym stanowi szczególnie wyrazisty sygnał zmiany symbolicznego porządku (więcej: Różycki, 2019). Ważnym aspektem jest głębokie zakorzenienie nazewnictwa przestrzennego w codziennych praktykach. Użytkownicy często korzystają z nazw i oznaczeń bez refleksji nad ich pochodzeniem, co nie oznacza jednak, że te znaki są neutralne. Długotrwała obecność określonych nazw i tablic utrwala kanon odniesień historycznych, czyniąc z nich oczywisty, „przezroczysty” element orientacji przestrzennej, gdy jednak dochodzi do ich podważenia, napięcia ujawniają ukryty dotąd wymiar polityczny tych form.

Odrębną, choć przenikającą się z powyższymi, kategorię stanowią interwencje artystyczne i oddolne formy upamiętniania, które w ostatnich dekadach zyskały na znaczeniu jako narzędzia krytycznej pracy z przeszłością. Należą do nich m.in. murale, instalacje czasowe, działania performatywne, kontrapomniki, mikroupamiętnienia w skali ulicy lub podwórka, a także projekty partycypacyjne angażujące mieszkańców w tworzenie nowych znaków pamięci. W odróżnieniu od tradycyjnych pomników wiele z nich ma charakter efemeryczny, eksperymentalny i dialogiczny – są projektowane tak, by prowokować pytania, ujawniać nieobecne dotąd wątki historii, a niekiedy również kwestionować dominujące narracje. Często odnoszą się one do lokalnych historii – losów dzielnic, pamięci o dawnych mieszkańcach, konfliktach społecznych, przemianach gospodarczych – w ten sposób poszerzając mapę pamięci poza oficjalny kanon. Dla wielu użytkowników to właśnie takie mniejsze, lokalne ślady – mural na ścianie, rzeźba w podwórzu, niewielka instalacja – stają się ważnymi punktami odniesienia w wyobrażeniu przestrzeni i jej historii (więcej: Fischer-Lichte, 2008).

Do form oddolnych zalicza się także spontaniczne i półtrwałe praktyki upamiętniania: znicze, kwiaty, zdjęcia, napisy, które pojawiają się w miejscach wypadków, zamachów, katastrof lub śmierci osób publicznych. Inicjatywy te mogą z czasem prowadzić do instytucjonalizacji nowych miejsc pamięci – gdy tymczasowe znaki zostają utrwalone w postaci stałych tablic, małych pomników lub gdy dana przestrzeń zostaje formalnie nazwana na cześć upamiętnianej osoby czy wydarzenia. Proces ten ilustruje przenikanie się poziomu oddolnego i instytucjonalnego w kształtowaniu materialnych form pamięci: inicjatywy obywatelskie, jeśli uzyskają wystarczające poparcie i widoczność, mogą zostać włączone do oficjalnego krajobrazu pamięci.

Część interwencji przybiera także formę krytycznego komentarza wobec istniejących monumentów – przez ich tymczasowe zasłanianie, dołączanie alternatywnych tablic, iluminacje świetlne lub działania performatywne w ich otoczeniu.

Materialne znaki przeszłości w przestrzeni publicznej pełnią wiele nakładających się na siebie funkcji, w praktyce rzadko występują w postaci czystej. To właśnie ich wielowymiarowość i sporne interpretacje sprawiają, iż stają się centralnym elementem współczesnych polityk pamięci. Jedną z najistotniejszych jest funkcja integracyjna. Fizyczne upamiętnienia stanowią ważne punkty odniesienia dla konstruowania tożsamości zbiorowej i poczucia ciągłości historycznej. Jasne zaadresowanie wspólnych zwycięstw, doświadczonych cierpień lub gestów solidarności wytycza ramy symboliczne, w obrębie których członkowie wspólnoty mogą rozpoznawać się jako „my” – naród, miasto, grupa obywateli. Uczestnictwo w rytuałach przy tych obiektach (rocznice, marsze pamięci, ceremonie) wzmacnia poczucie przynależności i wspólnego losu. Funkcja integracyjna realizuje się także w skali lokalnej: tablice pamiątkowe, murale i mikroupamiętnienia poświęcone historii dzielnic, zakładów pracy czy grup sąsiedzkich pomagają w tworzeniu poczucia miejsca, wiążąc współczesnych mieszkańców z przeszłymi pokoleniami użytkowników tej samej przestrzeni. Lokalne znaki – choć mniej spektakularne niż pomniki narodowe – mogą też silnie wpływać na identyfikację mieszkańców z najbliższym otoczeniem, sprzyjając budowaniu więzi sąsiedzkich i lokalnego kapitału społecznego (Cudny, 2011, s. 146).

Materialne znaki służą również uzasadnieniu określonych narracji politycznych i porządków instytucjonalnych (funkcja legitymizacyjna). Układ pomników, nazw ulic i placów oraz obecność określonych postaci w przestrzeni publicznej, a nieobecność innych, odzwierciedlają hierarchie uznania i wskazują, które wątki historii mają być traktowane jako centralne dla wspólnoty politycznej. Zmiana reżimu często wiąże się z wymianą symboli – usuwaniem lub marginalizacją monumentów kojarzonych z poprzednią władzą oraz wznoszeniem nowych, odpowiadających aktualnej wizji historii. Pomniki i miejsca pamięci mogą pełnić rolę świeckich wyroczni kultury obywatelskiej, sugerując odbiorcom, jakie postawy, wartości i wydarzenia są godne naśladowania, a jakie powinny zostać potępione lub zapomniane. Z tego powodu są one istotnym narzędziem kształtowania lojalności, patriotyzmu, a także uzasadniania bieżących wydarzeń politycznych poprzez odwołania do wybranych fragmentów przeszłości (więcej: Traba, 2009).

Nie bez znaczenia jest również edukacyjny wymiar znaków pamięci, polegający na przekazywaniu wiedzy o wydarzeniach, procesach i postaciach historycznych, często w ramach formalnych i nieformalnych procesów uczenia. Materialne formy pamięci mogą być wykorzystywane jako narzędzia dydaktyczne, pozwalające

uczniom osadzać wiedzę podręcznikową w konkretnym kontekście przestrzennym i społecznym. W praktyce szkolnej coraz częściej stosuje się wycieczki terenowe, projekty badawcze i zadania dokumentacyjne oparte na analizie lokalnych obiektów upamiętniających, co wzmacnia świadomość, że pamięć jest konstruowana i negocjowana, nie zaś dana raz na zawsze. Edukacyjny wymiar rozwijają również muzea zlokalizowane w miejscach związanych z traumatyczną przeszłością, takich jak obozy, więzienia, tereny konfliktów. Odpowiednio zaprojektowane przestrzenie, wystawy i ścieżki zwiedzania mogą sprzyjać głębokiemu przetworzeniu wiedzy historycznej, łącząc przekaz faktograficzny z refleksją etyczną oraz zrozumieniem współczesnych konsekwencji omawianych wydarzeń (więcej: Łaguna-Raszkiewicz & Rusanowska (red.), 2021).

Nie można zapomnieć również o funkcji wykluczającej i konfliktogennej. Ta sama selektywność, która umożliwia integrację i legitymizację, sprawia, że materialne znaki przeszłości mogą także wykluczać i wywoływać spory. Decyzje o tym, kogo i co upamiętnić w przestrzeni publicznej, nieuchronnie oznaczają pominięcie innych doświadczeń, grup i narracji, co w dłuższej perspektywie może prowadzić do poczucia marginalizacji i niesprawiedliwości pamięciowej. Reprezentacja różnych grup w miejscach pamięci wskazuje, że kobiety, mniejszości etniczne oraz ofiary przemocy strukturalnej są często słabiej reprezentowane niż elity polityczne i wojskowe. Konfliktogeny wymiar form pamięci ujawnia się szczególnie jaskrawie w sytuacjach, gdy miejsca pamięci są odbierane przez część społeczeństwa jako symbol opresji, dominacji czy niesprawiedliwości. Spory wokół pomników kolonialnych, rasistowskich lub związanych z reżimami autorytarnymi świadczą o tym, że obiekty te mogą stać się miejscami zranienia, w których kumuluje się gniew i poczucie krzywdy grup dotąd marginalizowanych. W takich kontekstach dochodzi do protestów, aktów symbolicznej przemocy wobec pomników (np. zamalowywanie, oblewanie farbą, obalanie), a także do debat publicznych o tym, czy powinny one pozostać w przestrzeni wspólnej (Hołda, 2013, s. 71).

Warto też zwrócić uwagę na funkcję oporu i kontestacji. Materialne formy pamięci są zarazem narzędziem oporu wobec dominujących narracji historycznych i wyrazem niezadowolenia z istniejących porządków władzy. Przestrzeń publiczna może być wykorzystywana do wprowadzania alternatywnych symboli, które kwestionują oficjalne upamiętnienia lub uzupełniają je o perspektywy dotąd wykluczane. Przykłady obejmują instalacje artystyczne stawiane w pobliżu tradycyjnych pomników, murale przypominające o ofiarach przemocy państwowej, tablice poświęcone grupom pomijanym w oficjalnym kanonie czy „puste” upamiętnienia, które wskazują na nieobecność określonych historii w przestrzeni. Funkcja oporu przejawia się także w sposobie użytkowania istniejących miejsc pamięci: demonstracje, zgromadzenia

protestacyjne organizowane przy „hegemonicznych” pomnikach przekształcają je w areny sporu i reinterpretacji, w których dochodzi do zderzenia pamięci oficjalnej z kontrapamięcią. Tego typu inicjatywy mogą prowadzić do przemyślenia formy i przesłania istniejących obiektów, a w konsekwencji skutkować dodaniem nowych tablic, zmianą aranżacji lub powstaniem równoległych miejsc pamięci w bezpośrednim sąsiedztwie. W tym ujęciu materialne znaki przeszłości nie są jedynie narzędziem stabilizacji porządku symbolicznego, lecz również medium jego negocjowania i potencjalnej transformacji (więcej: Wychowska, 2011).

Funkcje materialnych znaków przeszłości należy traktować jako dynamiczne i zależne od kontekstu: obiekt, który w jednym okresie pełnił przede wszystkim rolę integracyjną i legitymizacyjną, w innym może stać się ogniskiem konfliktu i punktem wyjścia do praktyk oporu. Zmieniające się konfiguracje władzy, nowe ruchy społeczne, przesunięcia normatywne (np. w obszarze praw człowieka) wpływają na to, jak odczytywane są miejsca pamięci. Ich analiza stanowi klucz do zrozumienia, w jaki sposób przeszłość jest wykorzystywana w sporach politycznych oraz jak przestrzeń publiczna staje się jednym z głównych pól gry o znaczenie historii i kształt wspólnoty politycznej.

* * *

Materialne formy pamięci we współczesnej przestrzeni publicznej stanowią istotny przedmiot badań umożliwiające pogłębioną analizę relacji między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Ich obecność ujawnia mechanizmy konstruowania narracji historycznych, legitymizowania porządków symbolicznych oraz kształtowania tożsamości zbiorowych. Pozwala to lepiej zrozumieć nie tylko sposoby odnoszenia się społeczeństw do własnej historii, lecz także współczesne procesy polityczne, kulturowe i społeczne, wobec których przeszłość pozostaje jednym z kluczowych zasobów interpretacyjnych.

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie szeregu wniosków istotnych dla refleksji teoretycznej i empirycznej w obrębie badań zarówno nad pamięcią zbiorową, jak i funkcjonowaniem współczesnych społeczeństw. Zasadniczym ustaleniem jest uznanie materialnych znaków przeszłości za integralne elementy porządku społecznego i symbolicznego, które nie tylko odzwierciedlają dominujące narracje historyczne, lecz także aktywnie uczestniczą w ich wytwarzaniu, reprodukowaniu oraz podważaniu. Materialność pamięci nadaje przeszłości formę trwałą i widzialną, a jednocześnie czyni ją podatną na zmienne interpretacje wynikające z przeobrażeń kontekstu społeczno-politycznego.

Warto zwrócić uwagę także na rolę, jaką odgrywają w tym procesie instytucjonalne mechanizmy regulujące sferę pamięci. Sprzyjają trwałości i legitymizacji, a zarazem

wprowadzają określone ograniczenia interpretacyjne. Formalne ramy prawne, administracyjne i dyskursywne mogą prowadzić do utrwalenia dominujących narracji historycznych kosztem alternatywnych ujęć, co w dłuższej perspektywie wpływa na strukturę debaty publicznej. Analiza materialnych znaków przeszłości umożliwia zatem identyfikację mechanizmów selekcji i hierarchizacji pamięci, które wywierają bezpośredni wpływ na relacje społeczne oraz dynamikę konfliktów symbolicznych.

Z perspektywy teoretycznej należy podkreślić również zasadność ujmowania pamięci jako zjawiska procesualnego, relacyjnego i kontekstualnego. Jej materialne formy stanowią istotne ogniwo łączące dyskursywne reprezentacje przeszłości z codziennym doświadczeniem przestrzeni. Ich oddziaływanie nie ogranicza się do poziomu deklaratywnego, lecz obejmuje sferę praktyk społecznych, rutyn percepcyjnych oraz nie w pełni uświadomionych schematów interpretacyjnych. Długotrwała obecność materialnych symboli przeszłości sprzyja naturalizacji określonych narracji historycznych, które z czasem mogą zacząć być postrzegane jako oczywiste lub pozbawione charakteru ideologicznego. W tym samym czasie upamiętnienia charakteryzują się fundamentalną ambiwalencją. Mogą pełnić funkcję integrującą, jak również stać się źródłem napięć i konfliktów, ujawniając sprzeczne interpretacje przeszłości oraz odmienne doświadczenia historyczne poszczególnych grup społecznych. Ambivalencja ta nie stanowi anomalii, lecz immanentną cechę pamięci zbiorowej w warunkach pluralizmu społecznego i kulturowego. Widzialność i trwałość nośników pamięci sprawiają, że konflikty pamięciowe stają się szczególnie intensywne i trudne do rozstrzygnięcia. Z perspektywy nauk społecznych istotne jest zatem zaakceptowanie wieloznaczności i historycznej zmienności form pamięci, a także uznanie konfliktu interpretacyjnego za trwały element życia społecznego, nie zaś zjawisko wymagające eliminacji.

Bibliografia:

- Adams, T. & Guttel-Klein, Y. (2022). Make It Till You Break It: Toward a Typology of De-Commemoration. *Sociological Forum*, 37(2), 604–608. DOI: 10.1111/socf.12809.
- Assmann, J. (2015). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Azaryahu, M. (1996). The Power of Commemorative Street Names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14, 311–330.
- Cloke, P. & Pawson, E. (2008). Memorial Trees and Treescapes Memories. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(1), 107–122. DOI: 10.1068/d79j.
- Creager-Roberts, S. (2021). *Confronting Memory in Urban Space*. Pobrane z: <https://urban-labsce.eu/confronting-memory-in-urban-space/>.

- Cudny, W. (2011). Pomnik jako element przestrzeni miejskiej – zmienność formy w czasie – przykład Torunia. W: I. Jażdżewska (red.). *Przestrzeń publiczna miast. XXIV „Konwersatorium Wiedzy o Mieście”* (ss. 145–156). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Durkheim, É. (2021). *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fischer-Lichte, E. 2008. *The Transformative Power of Performance*. London–New York: Routledge.
- Foote, K. E. (2003). *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*. Austin: University of Texas Press.
- Golka, M. (2009). *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hayden, D. (1997). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hołda, R. (2013). Pomniki w mieście. Pogranicza pamięci i historii. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 13, 57–72.
- Kącka, K. (2015). Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski. W: K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska (red.). *Narracje pamięci: między polityką a historią* (ss. 59–80). Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Kertzer, D. I. (2008). *Rytuał, polityka, władza*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Łaguna-Raszkiewicz, K. & Rusanowska, I. (red.). (2021). *Pamięć i edukacja. Wielowymiarowość ujęć*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Macdonald, S. (2009). *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London–New York: Routledge.
- Musil, R. (1986). Monuments. W: B. Pike (red.). *Selected Writings* (ss. 320–322). New York: Continuum.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Places of Memory. *Representations*, 26, 7–24.
- Ochman, E. (2010). Soviet War Memorials and the Re-construction of National and Local Identities in Post-communist Poland. *Nationalities Papers*, 38(4), 509–530. DOI: 10.1080/00905992.2010.482130.
- Pochwała zapomnienia. Z Davidem Rieffem rozmawia Karolina Wigura. (2016). *Kultura Liberalna*, 406(42). Pobrane z: <https://kulturaliberalna.pl/2016/10/18/david-rieff-wigura-wywiad-pochwala-zapomnienia/>.
- Rodrigo, R. (2011). Between Remembrance and Recreation: Containing Memory in Urban Landscapes. *Memory Connection*, 1(1), 272–282.
- Różycki, B. (2019). Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia. W: A. Dubicki, M. Rekść, A. Sepkowski (red.). *W kręgu wyobrażeń zbiorowych. Polityka, władza, społeczeństwo* (ss. 145–172). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Traba, R. (2009). *Przyszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Wycichowska, B. (2011). Łódzka przestrzeń pamięci do turystycznego zagospodarowania. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15, 297–309.
- Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven–London: Yale University Press.

- Zaborski, M. (2011). *Współczesne pomniki i miejsca pamięci w polskiej i niemieckiej kulturze politycznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zerubavel, E. (1996). Social Memories: Steps to a Sociology of the Past. *Qualitative Sociology*, 19(3), 283–299.
- Zerubavel, E. (2003). *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago–London: University of Chicago Press.